

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Särtryck ur Malmö Fornminnesförenings Årsskrift 1955

**”Vattenkonstmästaren” ANDREAS
LEIKARDT och några 1700-tals fästnings-
planer över Malmö.**

AV LEIF LJUNGBERG

Malmö 1955. Lundgrens Söners boktr.

”Vattenkonstmästaren” ANDREAS

LEIKARDT och några 1700-tals fästningsplaner över Malmö.

Av Leif Ljungberg.

Hösten 1743 var en ytterst kritisk tid i avseende på relationerna emellan Sverige och Danmark. I Sverige hade drottning Ulrika Eleonora nyligen avlidit och striden stod het om valet av efterföljare till Fredrik I. Hertig Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp, vars kandidatur stöddes av ryska kejsarinnan Elisabet, hade som motkandidat fått danske kronprinsen Frederik, sedermera dansk konung med ordnings-siffran V. Mången svensk skulle med glädje hälsat honom som tronföljare i förhoppning, att en blivande förening med Danmark-Norge skulle stärka Sveriges ställning gentemot Ryssland. Särskilt bland bönderna hade planerna mötts med glädje, men även på sina håll bland stadsbefolkningen. Bland Malmö borgerskap funnos många, som omfattade tanken med sympati; deras dansksinne vid denna tid framgår bl. a. av ett brev från en greve Rantzau, som är på besök hos ”monseigneur de Thott” på Skabersjö, till f. danske envoyén i Stockholm. överste Gustaf Grüner.¹⁾

Adolf Fredriks val till tronföljare utlöste emellertid en gränslös förbittring i Köpenhamn. Kung Christian VI hade i slutet av september 1743 sin krigförklaring emot Sverige klar: inom fjorton dagar skulle fientligheterna börja. Anfällen skulle igångsättas dels från Norge dels från Själland mot Skåne och Blekinge. Grüner nämner i en relation till kung Christian som inledande aktioner ett överraskande anfall genom Skåne mot Karlskrona och en blockad av Landskrona

¹⁾ Tyska Kanc. Udrigisacter: Sverige C:291, Skriv. 1744 18/4 Rig.K.

och Malmö.²⁾ Dessbättre sattes dock icke några fientligheter i verket.

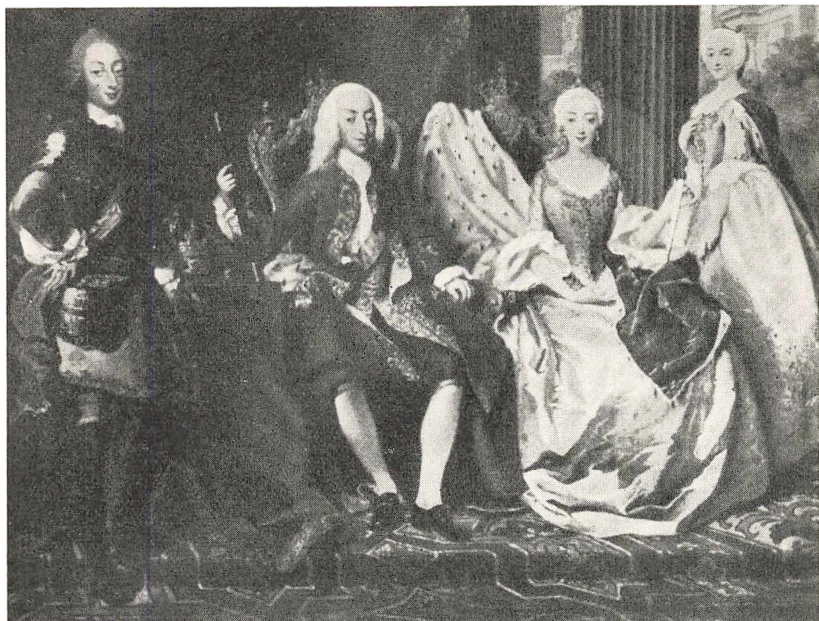
Emot bakgrunden av dessa storpolitiska händelser klarna perspektiven kring tre fästningsplaner över Malmö, vars både tillkomst och proveniens varit en mystifikation. De förvaras numera i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. En av planerna, signerad 1113,111¹ 112¹ 6—0—1720, var utställd å stadsarkivets jubileumsutställning å Malmö rådhus hösten 1955 (n:r 106 i katalogen, där den även finnes avbildad). Till Det Kongel. Bibliotek kom den med de handlingar, vilka år 1908 överlämnades dit från Det Kongel. Danske Søkortsarkiv. De två andra planerna förekomma i Frederik V:s Atlas, Band 59, under n:r 4 och 6.³⁾ Dessa två senare ha säkert haft den förra som förlaga, ty avvikelserna emellan de tre planerna äro ej stora. Årtalet 1720 i signeringen av den förstnämnda kan passa rätt väl i tidsschemat. I kartuschen finnes en förklaring av följande lydelse: "2. die Citadelle so der Kunst Meister Leickhardt in des sel: konig Carl des XII:te Zeit hat anlegen sollen". Å den med n:r 6 signerade planen finnes, som vi senare skola återkomma till, dateringen den 16 oktober 1733: årtalet har dock ändrats till 1743. I övrigt sakna planerna tidsangivelser.

Granska vi planerna mera i detalj, synas de oss ganska fantastiska. Vattnet från det schablonartat återgivna sjö-

²⁾ Gustaf Grüners relation till konung Christian VI 1742 28/10. Rig. K. (Tryckt i Aarsber. fra Det Kongel. Geheimearchiv V,Bd, sid. 248 f.)

³⁾ "Frederik V:s Atlas" utgör ett samlingsverk av kartor och ritningar m. m. Samlingen sammanfördes och bands under nämnde konungs regering, därav namnet. — I band 59 ingår ytterligare en ritning över Malmö fästning (n:r 2), vilken är signerad "H. Arbien 1765". Då den icke haft något samband med de Leikardska projekten, kommer den icke att här upptagas till granskning.

I band 59 finnas åtskilliga andra svenska fästningsplaner, vilka utan tvivel införskaffats av det danska underrättelseväsendet i Sverige. Av spioner för Danmark var väl ingen märkligare än "sjökortsdirektören" Jens Sörensen († 1725), vilken är upphovsman till en i band 59 med n:r 15 betecknad plan av år 1686 över Karlskrona fästning. Om honom jfr vidare Gustaf Clemenssons: Jens Sörensens relationer om svenska flottan och Karlskrona (i Karolinska förbundets årsbok 1917).

Danska konungaparet, Christian VI och Sofie Magdalene, med son, kronprins Frederik (V), och svärdotter, kronprinsessan Louise. Oljemålning av Marcus Tuscher. Rosenberg.

systemet i norr — av namnen å sjöarna att döma åsyftas bl. a. Yddinge-, Ebbe-, Börringe- och Fjällfotasjöarna — avses skola ledas genom kanaler och andra vattenleder, särskilt Görslövs eller Sege å, in i fästningsgravarna och "Östra Rørsjön"; på den tiden skiljer man nämligen mellan Östra Rørsjön och Västra Rørsjön, den senare i sitt uttorkade skick mera känd under namnet Hästhagen. Citadellet har fått en motsvarighet norr om Kirsebergs backar, där även en hamn för en galärflotta tänkes anlagd. Genom sinnrika slussanläggningar har seglation kunnat anordnas mellan de innanför liggande fördjupade sjöarna och havet; samtidigt har havsvattnet kunnat utestängas från de förra. En ny vall har byggts ut mot fästningens landsida. Ett i sanning storstiltat projekt, vilket, om det kommit till utförande, skulle gjort Malmö till en ytterligt stark fästning. Dessutom skulle Malmö

hamnfråga blivit löst på ett tidigt stadium liksom ock frågan om en rationell vattenförsörjning, båda sakerna brännande problem i det dåtida Malmö.

Vilka realiteter kan ha legat bakom detta projekt, fråga vi oss, och i vad mån blev det realiserat? För att i möjligaste mån besvara dessa frågor har det varit nödvändigt att ganska grundligt studera stadens urkunder för åtskilliga decennier av 1700-talet.⁴⁾ Upphovsmannen till den storvulna planen är utan tvekan förenämnde "vattenkonstmästare" Andreas Leichardt eller Leikardt, som han själv skriver sitt namn, vilken lagt upp den på konung Carl XII:s befallning. Att utbygga och stärka Malmö fästning var ett led i hemortens försvar, vilket livligt upptog kungen efter återkomsten från Bender. Vid konungens död hade man för Malmös vidkommande icke hunnit längre, än att man "förskaffat rinnande vatten för fästningens desto större säkerhets skull". Detta vatten leddes genom en 1717 grävd kanal från Görslövs kvarn vid Sege (Görslövs) å över Bulltofta ägor till Malmö, varigenom Yddingens vatten sattes i förbindelse med Rörsjön.

Här kan nämnas att detta sätt att förse staden med vatten gick tillbaka till kung Hans' dagar. Genom ett kungl. brev utfärdat från Nyborg "Pintzedagen" 1500 fick staden rätt att dämna upp Sege å och leda dess vatten in till Malmö "på sätt som bäst och nyttigast kan vara". Genom fästningens utbyggnad och av andra orsaker kom anläggningen att sakna fall emot staden och ingen förstod sig då på att råda bot på detta. I stället kom mot 1500-talets slut Pildammsanläggningen till stånd.

Carl XII:s död och vårt stormaktsväldes fall har väl orsa-

4) De huvudsakliga källorna i MSA till denna artikel ha varit: K. brev 1500 7/6 (A:29), Rr domböcker 1717 12/4, 6/5 och 20/6, 1720 2 och 22/11, 1723 14/10, 1725 10/5 och 6/9, 1726 4, 6, 7, 9 och 30/4, 18/5, 25/5, 27/7, 17/8 1731 25/11, 1732 14/2, 1733 18/10, 12, 14-15 och 17/11, 1735 7/7, 23/8 och 23/9, 1736 25/9 och 1/12 motsv. innel. handl. samt 1733 29/10 (Koulas memorial). Rr brevbok 1726 18/5 och 1736 1/12; handels societetens prot 1735 2/5. Stadens räk., särsk. 1717 (fol. 195), 1726 (fol. 243—350) och 1733 (fol. 460). Borgm. J. Stobacus' underd. mem. 1726 19/12 (i konc.bl. rr innel. handl. 1727 14/1).

kat skrinläggande av de storvulna fästningsplanerna, men därför avfördes ingalunda frågorna om hamnanläggning och vattenförsörjning från dagordningen. Vattenförsörjningen från Pildammen — det var i gamla tider endast en sådan — hade från 1714 börjat fungera allt mindre tillfredsställande; 1720 kallar guvernören, greve Carl Gustaf Hård, borgerskapet samman på rådhuset och förhåller det, huru nödvändigt det är, att färskvattnet i staden ej måtte tryta. Han har själv i tre års tid lagt sig vinn om Yddinge—Rörsjökanalens vidmakthållande, men "Pildammen har nu en tid här förut varit nästan helt torr". En skrivelse avgår till mästare Leikardt, som då vistas i Lund, med hemställan om hjälp "med färskvattens konserverande här vid staden". Det ser dock icke ut som om Leikardt då hade kunnat åtaga sig arbetet. Under de närmast följande åren har vissa ofrånkomliga arbeten utförts å Pildammen, varjämte vattenkonsten på Stortorget ombyggts och huvudrännan lagats, men magistraten klagat ännu så sent som 1725 över den "elaka lukt, smak och orenlighet, som vattnet i hetaste sommartid varit besvärat".⁵⁾ Det synes emellertid, som radikalare åtgärder än dessa reparationer varit av nöden, varför Leikardt i september 1725 ånyo kallas hit. Han infinner sig, trots att han då "var sinnad resa åt Köpenhamn, varthän han var begärd till vattenverks befordran".

Leikardt får nu i uppdrag att uppgöra förslag till utbygget av vattenförbindelsen emellan Yddingen och Rörsjön. Den tidigare omnämnda kanalen hade råkat i lägrvall; det uppgavs bl. a., att den av bönderna i Sunnanå och Bulltofta byar utan tillstånd igenkastats eller eljest fördärvats. Denna gång kom "vattenkonstmästarens" närvaro att sträcka sig över c:a två års tid — det blev senare tvist just om denna tidsberäkning — varunder han gör sina mätningar och beräkningar samt lägger upp sina "desseiner". Bl. a. skulle den projekterade vattenanläggningen bidra till skapandet av en hamn om 10 å 12 fots djup, giva upphov till två kvarnfall i Sege å, varjämte för staden nyttiga fiskerier skulle åstad-

⁵⁾ Rr dombok och stadens räkenskaper 1726. — Jfr Einar Bager: *Nicolas Grå, en Malmökonstnär på 1700-talet* (i Malmö Fornminnesförenings årskrift 1945).

kommas. Guvernören tager även nu livlig del av projekten. På hans befallning utlyses ett sammanträde emellan deputerade för magistraten och allmogen, som ägde jord vid den föreslagna vattenleden. Då överenskommelse på sina håll synes ha vållat svårigheter, anhåller magistraten hos Kungl. Maj:t att få tillhandla sig skatterättigheten å rusthållen i Sunnanå by, så framt bönderna skulle sätta sig på tvären, varjämte magistraten framhåller, att bönderna både där och i Bulltofta böra hjälpa till att reparera de skador, de en gång gjort å kanalen. Magistratens anhållan samt Leikardts förslag och detaljritningar — tyvärr ej återfunna — översändas den 18 maj 1726 till Kungl. Maj:t. Den 27 juli 1726 biföll Kungl. Maj:t framställningen och godkände vattenverksplanen och den 17 augusti samma år anhöllo handelsmännen Josias Hegardt och Matthias Stuhre, "att detta verket med det första måtte påbegrinnas, medan väderleken därtill är favorabel". Hegardt och Stuhre hörde till förgrundsfigurer bland borgerskapet. Hegardt blev samma år politiborgmästare och Stuhre var förutom förman för stadens äldste även en av stadens två "vattendirektörer". Men det ingalunda ovanliga inträffar, att när arbetet skall sättas igång, saknas pengar. Den 28 mars 1727 får Leikardt giva sig åstad från Malmö, utan att en spade satts i marken. Han fick emellertid ett uppdrag av grevinnan Christina Piper; troligen gällde det Krageholms planering. Ytterligare sju år skulle förflyta innan frågan om Malmö vattenförsörjning ånyo togs upp på allvar.

Den 12 november 1733 meddelar magistraten stadens äldsta, att "vattenkonstnären Andreas Leikardt är numera här i staden till att träffa närmre slut angående det år 1726 ventilerade verkets begynnande med vattenledning här till staden". Leikardt, som då synes ha varit verksam i Kristianstad, framlägger ett kostnadsförslag av ungefär följande lydelse:

Själva vattenledningen kan kosta vid pass	2.000 daler
Maskinen till att driva vattnet in i staden	200 ..
Leikardts årliga lön	400 ..
1½ års lön, under vilken tid L. har legat och väntat på arbete	600

Då detta kostnadsförslag diskuterades, satte sig emellertid Stadens äldsta bestämt emot, att stadens medel användes för verket, dock med undantag för den årliga vattenskatten, vilken belöpte sig till c:a 300 dlr pr år; — dessutom fanns för ändamålet tillgängligt c:a 800 dlr, vilka skänkts av vissa handlande i staden. Då erbjöd sig magistraten helt flott att av egna medel utfylla bristen samt att därtill bekosta det årliga underhållet, dock på vissa villkor, bl. a. bekräftelse på sin gamla rätt till fisket, reveny av kvarnarna samt den årligen inflytande vattenskatten i och för verkets underhåll. Som svar på detta förklarade sig Stadens äldsta villiga anslå den erforderliga summan, dock under villkor att staden erhöll förenämnda rättigheter. Detta förslag avvisades dock med harm av magistraten, som åberopade sina privilegier och donationer. Den ger emellertid ett nytt bud — förutom en kontant summa av 500 dlr — erbjuder den sig bestå fjärdedelen av kostnaderna för Rörsjöns upprensning samt avstå från anspråken på det ena av de båda planerade kvarnfallen. Men nu hjälper ingenting; det har gått prestigehänsyn i frågan och den faller, ty borgerskapet anser ”att förslaget är alltför vidlyftigt utformat och förorsakar alltför stora utgifter, då staden redan är i stora vidlyftigheter stadder”.

För den som med nutidens syn på de hygieniska förhållandena studerar denna kamp för att skaffa Malmö bättre vattenförhållanden, synas borgerskapets inställning trång. Än mera märklig ter den sig, om man läser stadsläkaren Samuel Koulas memorial till magistraten av den 29 oktober 1733. Vid den tidpunkten låg problemets lösning så väl till, att kontraktet med Leikardt var färdigt för underskrift. Koulas lyckönskar därför magistraten och borgerskapet till det fattade beslutet. Han säger bl. a., att det kommer att befrämja såväl stadens ekonomi som invånarnas hälsa, detta senare i betraktande av de många elaka påföljder, som det sura, fullt av förruttelse, maskar och annan ohyra, ja ofta som ett stinkande as så kallade friska vattnet för med sig. De flesta, skriver han sedan, ha dock icke märkt det, då de allt från ungdomen ej varit vanda vid annat. Man kan ej heller neka, att det salta vattnet, som nu finnes i de

flesta brunnar, förorsakar skabb, skörbjugg och många andra sjukdomar.⁶⁾

Förslaget föll som sagt, men frågan var för den skull ej helt utagerad. Det förekom en liten epilög de närmast följande åren. Det gällde betalningen åt Leikardt. Han hade erhållit 296 dlr 12 öre silvermynt för 16 månaders uppehåll ävensom ersättning för resekostnader, men han anser själv, att han bör ha ersättning för hela två år, som han vistats här för planläggning av arbetet. Det blir en pikant strid; borgerskapet vägrar bestämt gå med på den högre ersättningen, landshövdingen försöker medla, men Leikardt drar det kortaste strået.

Det är ganska märkligt att konstatera, hur Leikardts idé att lösa vattenproblemet i Malmö tid efter annan dyker upp igen. Drätselkammaren arbetade under 16 års tid — det gäller åren 1882—1898 — oavbrutet på vattenfrågans lösning och planerade då även allvarligt ett utnyttjande av Yddingens vatten samt att anlägga några större fördämningar vid Sege å i trakten av Görslövs kvarn. Detta förslag fick dock vika, och i stället anlades ett grundvattenverk.

Här skall också erinras om, huru vid anläggandet av bandelen Malmö—Lund av Södra stambanan — den togs i bruk den 1 december 1856 — Sege å fördämdes, varjämte en kanal grävdes därifrån över Spillepengsmarken och Skjutsstallslyckan till "Slussen", belägen där Östra Hamnkanalen övergår i Östra förstaden. Det var nödvändigt, att bereda skydd för järnvägen: dessutom skulle därigenom åstadkommas en ytterst välbehörlig cirkulation av vattnet i stadens kanaler. Denna kanal, vilken fick namnet Järnbane- eller Segeåkanalen, sedermera Slusskanalen, är sedan detta seklets början igenlagd.⁷⁾

Behandlingen av frågan om stadens vattenförsörjning under 1700-talet bär en omisskännelig likhet med det öde borgmästaren Jöns Stobaeus hamnprojekt av år 1726 röntte. Hans plan var att utanför Kirsebergs backar skaffa Malmö en hamn,

⁶⁾ Om Doktor Koulas jfr Otto Gröné: De första universitetsutbildade Malmöläkarna I (Malmö Fornminnesförenings årsskrift 1953).

⁷⁾ Jfr Ivar Wendt: Malmö vattenledningsverks historia 1858—1910, Malmö 1912, och Malmö Centralstation, Sthlm 1954.

vilket staden då saknade. Även här fungerade Leikardt som teknisk rådgivare. De här aktuella fästningsplanerna åter- spegla i stora drag den tillämnade hamnens belägenhet m. m. Även detta projekt strandade — officiellt av brist på medel.⁸⁾ I själva verket var det split och avundsjuka emellan de sty- rande, som omöjliggjorde eller i varje fall försenade dessa för stadens utveckling så betydelsefulla verk.

För att sent omsider återknyta till inledningen, så fråga vi oss, vad väl danskarna kunna ha haft för intresse av dessa fästnings-, hamn- och vattenledningsplaner, vilka icke kommo till utförande. Ja bara detta, att de icke kommo till utförande, har väl varit av betydelse för en fientligt sinnad makt. Vatten- försörjningen var tydligen stadens Akilleshäls; det insåg ingen bättre än den gamle karolinen Carl Gustaf Hård, som bar det dryga ansvaret för stadens och provinsens säkerhet. Och det insåg också den danska krigsledningen. Det är en händelse, som ser ut som en tanke, att den ovannämnda med n:r 6 signerade planen ursprungligen är daterad den 16 ok- tober 1733, med andra ord två dagar innan magistraten möter borgerskapet på Malmö rådhus för att efter sju år ånyo all- varligt taga itu med frågan om Malmö stads vattenförsörj- ning. Årtalet 1733 har, som ovan nämnts ändrats till 1743. D e t året har planen haft aktuellt intresse för den planerade invasionen av Skåne och Blekinge. Kopian, signerad med n:r 4, saknar datering, men bär inskriptionen "Copie par Johan Wübe von der Osten Koenigl. Gen. Adj." von der Osten blev generaladjutant hos Christian VI den 6 september 1743.⁹⁾ N:r 4 bör följaktligen vara kopierad efter sistnämnda dag.

Att von der Osten spelat en viktig roll vid 1743 års krigs- förberedelser är säkert. 1742 var han på väg till tyske kejsaren för att gå i hans tjänst, men hemkallades mot slutet av året till Danmark i sammanhang med planerna på angreppet mot Skåne och kunde först 1744 fortsätta sin resa. År 1743 blev han även stationerad i Helsingör såsom kapten vid Fyens

⁸⁾ Se vidare Leif Ljungberg: Jöns Stobaeus och hans hamnförslag 1726 (i Malmö Fornminnesförenings årsskrift 1952).

⁹⁾ Krigskancelliets registr. 1743, Rig. K.

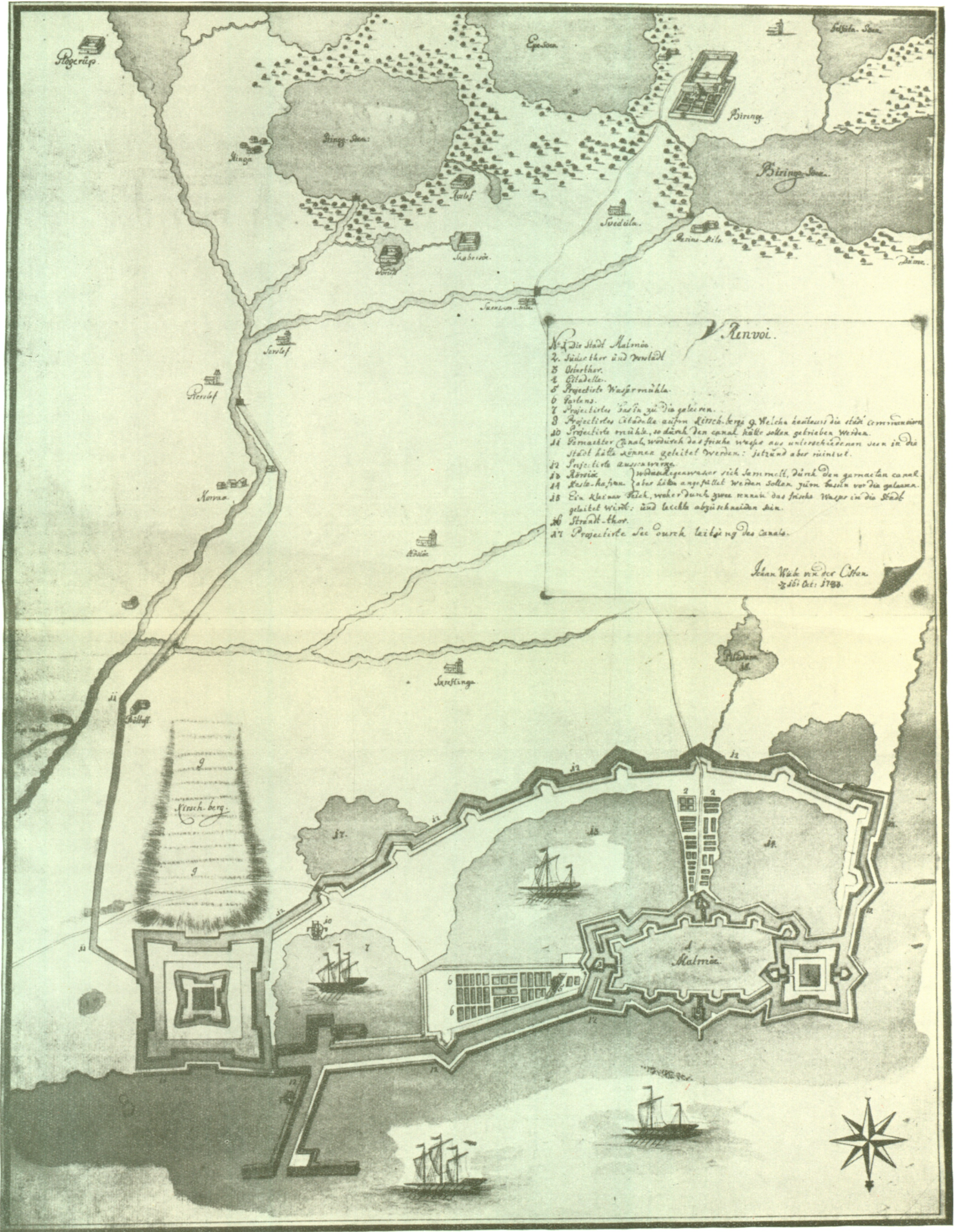

Carl Gustaf Hård. Målning
av D. v. Krafft 1718. Drottningholm.

värvade regemente, vilket var avsett skola deltaga i invasionen.¹⁰⁾

Vem som var hans handgångne man i Malmö, därom tiga källorna; det är mera sällan, att spioneriaffärer kunna rekonstrueras så väl som i fallet Jens Sörensen. — Det är dock ingalunda uteslutet, att Leikardt, som uppger sig ha planer på vissa vattenverksarbeten i Köpenhamn i något sammanhang där kan ha framlagt sina fästningsplaner över Malmö, måhända för att styrka sin kompetens. Märkligt är i varje fall att av de ritningar, som tid efter annan nämnas i samband med Leikardts malmöprojekt, ingen enda anträffats, trots ivrigt sökande både i arkiven i Skåne och Stockholm. Men i Danmark ha återfunnits dessa tre fästningsplaner, där man har all anledning ana Leikardts ande bakom verket.

¹⁰⁾ Krigskancelliet: Indk. Breve: Relationer fra offic. i udlandet 1742—44. Rig. K. — Om Johan Wübe von der Osten kan i övrigt nämnas, att han föddes 1708, blev sekundlöjtnant 1730, prem.löjtn. 1734; han dog som generallöjtnant av infanteriet 1800 (Hirsch: Fortegn. over danske og norske officerare).

Akvarellerad plan till utbyggnad av Malmö fästning. Frederik V:s Atlas, Bd 59, nr 6. Det Kongel. Bibl., Köpenhamn.